

Rozwój funkcjonalny spójnika *ali* w językach słowiańskich

Functional development of the conjunction *ali* in Slavic languages

Abstract: The aim of this paper is to form a hypothesis regarding the functional development of the conjunction *ali* in Slavic languages. The conjunction is derived from the Proto-Slavic compound **a li*, which introduced a rhetorical question in Old Church Slavonic. It has appeared in several languages and has served a variety of functions, such as adversative, disjunctive, mirative, introducing conditionals. The hypothesis assumes the existence of two branches of its functional development, one of which is initiated by the use in rhetorical questions, which could have been later interpreted as adversative sentences. The paper analyses word uses in the oldest texts of selected Slavic languages: Serbo-Croatian, Old Polish and East Slavic languages. The methodology is based on the achievements of modern theoretical and typological linguistics, the functional-typological approach to coordination relations and the theory of semantic maps.

Key words: function words, rhetorical questions, Slavic languages, conjunctions, historical syntax

Abstrakt: Celem podjętym w artykule jest sformułowanie hipotezy rozwoju funkcjonalnego spójnika *ali* w językach słowiańskich wywodzącego się od poświadczonego w języku staro-cerkiewno-słowiańskim prasłowiańskiego złożenia **a li* wprowadzającego pytanie retoryczne. Wyraz był później używany w funkcjach adwersatywnej, dysjunktywnej, miratywnej, wprowadzającej zdania warunkowe. Hipoteza zakłada istnienie dwóch odnóg rozwoju funkcjonalnego, z których jedna jest zapoczątkowana użyciem w pytaniach retorycznych, które to mogły być interpretowane jako zdania przeciwstawne. W artykule zostały przeanalizowane użycia wyrazu w najstarszych tekstach wybranych języków słowiańskich: serbochorwackiego, staropolskiego oraz języków wschodniosłowiańskich. Metodologia opiera się na dorobku współczesnego językoznawstwa teoretycznego i typologicznego, podejściu funkcjonalno-typologicznym do relacji w koordynacji i teorii map semantycznych.

Słowa kluczowe: wyrazy funkcyjne, pytania retoryczne, języki słowiańskie, spójniki, składnia historyczna

Badania diachroniczne nad wyrazami funkcyjnymi są perspektywicznym, w dużej mierze wciąż nietkniętym, obszarem językoznawstwa, także w językach słowiańskich. Co więcej, bywa, że rozważania nad etymologią wyrazów funkcyjnych sprowadzają się wyłącznie do fonetyki i nie bierze się w nich pod uwagę rozwoju funkcjonalnego, co w najlepszym razie prowadzi do nadmiernych uproszczeń (por. Sobotka, 2023, zwłaszcza rozdz. 2). Z taką sytuacją mamy do czynienia w przypadku chorwackiego spójnika adwersatywnego *ali*, o czym niedawno pisałem (Dunikowski, 2023a). Analizowany przeze mnie chorwacki spójnik

występuje jednak także w innych językach słowiańskich, a jego rozwój funkcjonalny można obserwować równolegle w wielu z nich. W czerwcu 2023 r. wygłosiłem na Kongresie Historyków Języka w Katowicach referat na temat *ali* w języku staropolskim¹, a następnie obroniłem napisaną pod opieką dra hab. Norberta Ostrowskiego, prof. UJ, pracę magisterską w Instytucie Filologii Słowiańskiej UJ (Dunikowski, 2023b), na której podstawie powstał niniejszy artykuł. Omawiane w prezentowanym opracowaniu zagadnienia są elementem mojego projektu dotyczącego innowacji w zakresie koordynacji adwersatywnej w języku serbochorwackim.

Na kolejnych stronach przedstawię najstarsze poświadczenia połączenia *a li* w językach słowiańskich, przeanalizuję funkcje, jakie pełni, a następnie przedstawię propozycję wyjaśnienia jego rozwoju funkcjonalnego wraz z formą graficzną – mapą semantyczną. Ta analiza zostanie poprzedzona przeglądem badań na temat pragmatyki pytań retorycznych, a także podejścia funkcjonalno-typologicznego do relacji w koordynacji i metodologii map semantycznych. Jestem zdania, że przeciwstawna funkcja *ali* mogła powstać bezpośrednio z zastosowania połączenia *a li* w pytaniach retorycznych, stosunkowo dobrze poświadczonego już w języku staro-cerkiewno-słowiańskim, równolegle z innymi funkcjami, takimi jak dysjunktywna wywodząca się z funkcji pytajnej.

Założenia teoretyczne

Pytania retoryczne

Pytanie retoryczne można interpretować jako wypowiedź o formie nieodpowiadającej funkcji. Można powiedzieć, że z punktu widzenia składni jest ono pytaniem, ale z punktu widzenia pragmatyki – zdaniem twierdzącym, choć w odróżnieniu od pozostałych zdań twierdzących rzadko przenosi konkretną informację (por. Han, 2002; Rohde, 2006).

Najbardziej intuicyjne rozróżnienie między zwykłym pytaniem i pytaniem retorycznym dotyczy intencji nadawcy. W przypadku zwykłych pytań jest nią chęć uzyskania odpowiedzi, a w przypadku pytań retorycznych – obalenie pewnego toku rozumowania, dodatkowa ekspresja, wyśmianie (por. Hackstein, 2004). Niektórzy językoznawcy (Rohde, 2006) nazywają pytania retoryczne *pytaniami tendencyjnymi* (*biased questions*):

- (1) a. *Kto pomógł Kubie?* [Darek, Asia, mama, tata, strażacy...]
b. *Kto pomógł Kubie?* [*Ja, oczywiście*]

Przykład (1a) jest zwykłym pytaniem, na które odbiorca mógłby zgodnie ze swoim sumieniem odpowiedzieć. W przykładzie (1b) sytuacja jest inna – nadawca natychmiast sugeruje, jaka jest poprawna odpowiedź, i najprawdopodobniej takie tendencyjne pytanie pozwala podkreślić swój argument w dyskusji.

Na pewną właściwość pytań retorycznych zwracają uwagę Jerrold M. Sadock (1971, s. 225) oraz Chung-hye Han (2002). Spójrzmy na następujące przykłady:

¹ Za ceną dyskusję nad referatem chciałbym podziękować w szczególności dr. hab. Piotrowi Sobotce.

- (2) a. *Kto pomógł Katarzynie?*
 b. *Kto pomógł Katarzynie? A jednak jakoś poradziła sobie z całą sytuacją.*

O ile w przypadku zdania (2a), nie znając kontekstu ani intencji nadawcy, nie jesteśmy w stanie stwierdzić na pewno, czy mamy do czynienia z pytaniem retorycznym, o tyle co do (2b) nie ma żadnych wątpliwości. Zdanie z *jednak* (ang. *yet, however*; tzw. test *yet*) nie może występować po zwykłych pytaniach, bo wyraża kontrast. Jeżeli funkcją pytania jest pozyskanie informacji, to nie ma wobec czego wyrażać kontrastu. Jeśli jednak w domyśle nadawca przemyca pewną informację, użycie partykuły wyrażającej kontrast może być jak najbardziej uzasadnione.

Test *yet* można rozszerzyć także na zdania przyczynowe, takie jak:

- (3) *Która godzina, bo muszę iść do lekarza.*

Zastosowanie zdania *Która godzina* jako członu zdania współrzędnie złożonego świadczy o jego nietypowym dla pytań charakterze. Zostało ono potraktowane jak stwierdzenie.

W typologiach pytań retorycznych zazwyczaj wypowiedzi mające za zadanie symulować dialog (np. *You know what? Wiesz co?*) nie są uznawane za pytania retoryczne, ponieważ nie przechodzą testu *yet* (Han, 2002; Rohde, 2006; Sadock, 1971). Inaczej podchodzi do nich Olav Hackstein, dla którego są one głównym przedmiotem badań. Nazywa je *pytaniami stymulantami* (*stimulus question*) w odróżnieniu od *pseudopytań* (*pseudo-questions*), odpowiadających właściwym pytaniom retorycznym, które przechodzą test *yet*. Funkcją pseudopytań w jego ujęciu jest interakcja, np. oskarżenie, wyśmianie, intensyfikacja (Hackstein, 2004, s. 169). Han (2002, s. 204) zwraca uwagę na istnienie wyrażań, które wskazują na retoryczny charakter pytania. W języku angielskim może to być w pewnych kontekstach *lift a finger* lub *budge an inch*. Na podstawie danych korpusowych można stwierdzić, że bardziej uniwersalnym markerem pytania retorycznego jest dodane na końcu *you know?* (Rohde, 2006, s. 154; por. Danielewiczowa, 1996, s. 79).

W innych językach istnieją jednak bardziej złożone sposoby składniowego oznaczania pytań retorycznych. We włoskim dialekcie *bellunese* do budowy pytań retorycznych używa się specjalnej konstrukcji:

- (4) a. *À-lo fat par ti che?*
 b. *Cossa à-lo fat par ti?*
 (Co on dla ciebie zrobił?) (Alcázar, 2017, s. 32)

Oba zdania mają takie samo dosłowne znaczenie. Zdanie (4a) jest jednak zwykłym, szczerym pytaniem, które oczekuje na odpowiedź. W przypadku zdania (4b) nadawca od razu sugeruje, że ktoś niczego dla odbiorcy nie zrobił. By podkreślić specjalny, retoryczny charakter pytania, wyraz *che* 'co' zostaje zastąpiony konstrukcją z *cozza* 'rzecz'. Inną strategię składniowego oznaczania pytań retorycznych przyjmuje się w języku baskijskim – tam ogranicza się ona do dodania partykuły miratywnej (Alcázar, 2017, s. 33).

Inaczej do problematyki pytań retorycznych podchodzą polscy językoznawcy. Gruntowny przegląd literatury w tym zakresie przeprowadziła Barbara Taras (2000, s. 40–44). W pracach polskich językoznawców (Zenona Klemensiewicza, Marii Renaty Mayenowej, Zdzisława Wąsika, Krystyny Pisarkowej, Kazimierza Polańskiego, Mirosława Korolki, Marka Świdzińskiego) występują różne definicje, ale zdaniem Taras można znaleźć w nich części wspólne. Nie budzi wątpliwości to, że pytanie retoryczne nie jest w istocie pytaniem, nie wymaga bowiem uzupełnienia niewiedzy lub rozstrzygnięcia wątpliwości. Właściwym celem pytania retorycznego jest wygłoszenie sądu, choć z czysto składniowego punktu widzenia zdanie jest zbudowane tak, jak gdyby było pytaniem. Odpowiedź na pytanie retoryczne nie jest wymagana, ponieważ jest oczywista. Pytania retoryczne oparte na wzorcu pytań rozstrzygnięcia mają być tak skonstruowane, żeby na pytanie twierdzące odpowiedź była zaprzeczona, a na pytania z przeczeniem – twierdząca (por. Danielewiczowa, 1996, s. 71–81).

Taras uważa zatem zdania, takie jak *Czyż po dniu nie następuje noc?* za pytania retoryczne, ale zdania typu *Czyś ty rozum stracił?* nazywa *pytaniami pogranicza* i omawia je osobno. Przyczyną takiego rozróżnienia jest brak oczywistej dla odbiorcy i nadawcy odpowiedzi – nadawca wcale nie jest przekonany, czy adresat aby na pewno nie stracił rozumu, a zdanie odbiorcy na ten temat wcale nie musi być identyczne. Takie zdanie z powodzeniem przeszłoby jednak test *yet* Sadocka i zostałyby przez niego uznane za pytanie retoryczne.

Relacje koordynacji. Podejście funkcjonalno-typologiczne

Ze względu na syntaktyczne właściwości koordynacji w językach naturalnych strukturalna definicja koordynacji nie zawsze się sprawdza. Martin Haspelmath proponuje zatem definicję semantyczną, powstałą z wykorzystaniem dorobku gramatyki konstrukcji:

The term *coordination* refers to syntactic constructions in which two or more units of the same type are combined into a larger unit and still have the same semantic relations with other surrounding elements². (Haspelmath, 2004, s. 34)

Rezygnacja ze strukturalnego podejścia do koordynacji wymaga odpowiedniego podejścia do relacji w koordynacji. Podejście funkcjonalno-typologiczne, jakie prezentuje Caterina Mauri (2008), opiera się na założeniu, że sytuacje funkcjonalne, w odróżnieniu od konstrukcji morfosyntaktycznych, są uniwersalne pomiędzy językami. Ponieważ ludzie żyją w podobnym świecie, spotykają się z podobnymi stanami rzeczy (ang. *state of affairs* – SoA)³ i mają taki sam system kognitywny, to relacje pomiędzy sytuacjami funkcjonalnymi, z jakimi się spotykają, też będą podobne niezależnie od struktur morfosyntaktycznych używanych do ich opisanie.

² „Termin *koordynacja* odnosi się do konstrukcji składniowej, w której co najmniej dwie jednostki tego samego typu są połączone w większą jednostkę i wciąż mają takie same relacje semantyczne z innymi otaczającymi je elementami” [tłum. M.D.].

³ SoA nie ma konotacji statycznych (nie stoi w opozycji do *procesu*) (Mauri, 2008, s. 32).

Relację koordynacji (*coordination relation*) należy rozumieć jako

a relation established between functionally equivalent SoAs, that is, SoAs which have the same semantic function, autonomous cognitive profiles, and are both coded by utterances characterized by the presence of some illocutionary force.⁴ (Mauri, 2008, s. 41)

Chociaż sposoby wyrażania relacji znacząco różnią się pomiędzy językami, daje się nakreślić pewne tendencje i wyróżnić podstawowe funkcje i sposoby koordynowania. Tradycyjnie wyróżnia się trzy typy relacji w koordynacji: koniunkcję (łączność, *and-coordination, combination*), dysjunkcję (rozłączność, *or-coordination, alternative*) i adwersatywność (przeciwstawność, *but-coordination, contrast*) (Dik, 1968; Haspelmath, 2004, 2007; Mauri, 2008).

W adwersatywności (relacji kontrastu) stany rzeczy (SoA) kontrastują z sobą, tzn. współwystępują, choć pozostają w konflikcie. Muszą być do siebie pod jakimś względem podobne (mieć z sobą coś wspólnego), a jednocześnie różnić się pod jakimś względem i być porównywane pod kątem tej różnicy (Haspelmath, 2004, s. 183; Mann i Thompson, 1988, s. 253; Mauri, 2008, s. 121). Wyróżniam za Mauri trzy typy kontrastu, które różnią się od siebie naturą konfliktu pomiędzy stanami rzeczy.

Kontrast opozytywny (*oppositive, słaba adwersatywność*) występuje pomiędzy stanami rzeczy równoległymi, symetrycznymi, ale odmiennymi, choć niekoniecznie sprzecznymi. W języku polskim jest kodowany za pomocą spójnika *a* (czasem także partykuły *tymczasem*), a np. w języku angielskim wyraża się go najczęściej tak samo jak zwykłą koniunkcją (*and*) lub, analogicznie jak po polsku, za pomocą wyrazu *while*. Opozycja w kontraście tego typu nie musi być obiektywna, może być skojarzeniowa (np. *Ja kupiłem klapki, a on trekki*).

W przypadku *kontrastu korektywnego* (*corrective*) natura konfliktu pomiędzy stanami rzeczy jest odmienna – polega ona na zaprzeczeniu pierwszemu z nich i zastąpieniu go drugim. W języku polskim ta relacja jest kodowana wyrazami *tylko, a, ale* (np. *Nie położyłem twoich kluczy na stole w kuchni, tylko w salonie*).

*Kontrast przeciwzałożeniowy*⁵ (*counterexpectative, silna adwersatywność*), niekiedy identyfikowany z adwersatywnością w ogóle (Malchukov, 2004), występuje nie tyle w stosunku do pierwszego stanu rzeczy, ile w stosunku do wywiedzionego zeń domniemania lub oczekiwania.

(5) *Diana jest wysoka, ale nie gra dobrze w koszykówkę.*

Z faktu, że Diana jest wysoka, można wysnuć przypuszczenie, że będzie dobrze grać w koszykówkę i to właśnie to przypuszczenie stoi w kontraście z drugim stanem rzeczy.

⁴ „Relację nawiązaną pomiędzy ekwiwalentnymi funkcjonalnie SoA, to znaczy SoA, które mają te same funkcje semantyczne, autonomiczne profile kognitywne i są kodowane za pomocą wypowiedzi charakteryzujących się obecnością jakiejś siły illokucyjnej” [tłum. M.D.].

⁵ Inne możliwe tłumaczenia: kontrast zawiedzionych oczekiwań, przeciwny do oczekiwań (por. sr. *kontraočekivani*; Pavlović, 2014).

Samo istnienie kontrastu jest zatem wysoce kontekstualne. Dwa takie same stany rzeczy mogą pozostawać w relacji kontrastu przeciwzałożeniowego lub nie – w zależności od kontekstu.

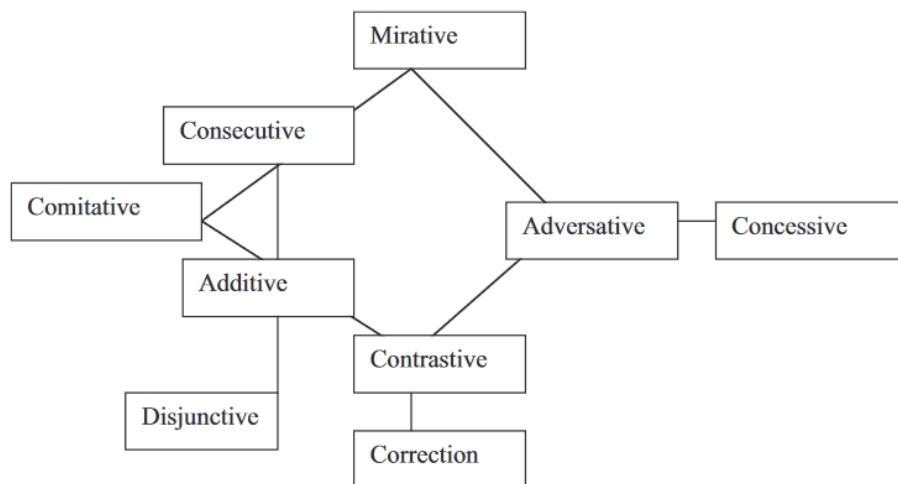
Mapy semantyczne

Mapa semantyczna jest metodą opisu i ilustracji wzorów multifunkcjonalności morfemów gramatycznych⁶. Stanowi ona geometryczną reprezentację funkcji w przestrzeni conceptualnej (przestrzeni semantycznej), które są połączone liniami i w ten sposób tworzą sieć (Haspelmath, 2003, s. 211–213). Mapy semantyczne buduje się na podstawie danych z wielu języków.

Te zagadnienia są istotne z punktu widzenia gramatyzacji i zmiany funkcjonalnej. Tendencja użytkowników języka do reanalizy i metafory (por. Hopper i Traugott, 2003, s. 74–77; Langacker, 1977) w przypadku powiązanych z sobą funkcji jest szczególnie nasiloną. Dzięki zastosowaniu map semantycznych możemy spodziewać się, jakie funkcje były etapami pośrednimi w rozwoju semantycznym i funkcjonalnym danego morfemu gramatycznego. Punktem odniesienia do dalszych rozważań będzie opracowana przez Andreja Malchukova (2004) na podstawie danych z języka angielskiego i rosyjskiego mapa semantyczna konektorów adwersatywnych (rys. 1):

Rysunek 1

Mapa semantyczna konektorów adwersatywnych

Adnotacja. Pojęcie *adversative* odpowiada kontrastowi przeciwzałożeniowemu, *contrastive* – opozycyjnemu, a *correction* – korektywnemu. Źródło: „Towards a semantic typology of adversative and contrast marking”, A. L. Malchukov, 2004, *Journal of Semantics*, 21(21), 177–198.

Jeśli zatem będziemy analizować morfem gramatyczny, o którym wiemy, że występuje w funkcji komitatywnej i kontrastywnej, to możemy zakładać, że występował kiedyś w funkcji addytywnej lub konsekwtywnej, miratywnej i (silnie) adwersatywnej. Altern-

⁶ *Morfem gramatyczny* należy tutaj rozumieć za: Haspelmath (2003, s. 211).

tywnym wariantem jest niezależna ewolucja z jakiejś innej funkcji, której wskazana mapa nie obejmuje, natomiast, jeżeli zakładamy poprawność mapy Malchukova, wykluczony jest bezpośredni rozwój pomiędzy funkcją komitatywną a kontrastywną, ponieważ brak potencjalnych kontekstów, w których mogłoby dojść do zmiany funkcjonalnej.

Miratywność

Termin *miratywność* wypromował Scott DeLancey (1997) na oznaczenie opisywanego już wcześniej zjawiska składniowego. Termin ten dotychczas często był mylony z ewidencjalnością – kategorią gramatyczną przenoszącą informację o źródle informacji przekazywanej przez nadawcę komunikatu. Zupełnie odmienną składniowo, choć podobną semantycznie, sytuacją jest kodowanie miratywności za pomocą spójników i partykuł. Tego typu konstrukcje miratywne są podobne do adwersatywnych (w przypadku kontrastu przeciwzałożeniowego), ponieważ w obu przypadkach drugie zdanie stoi w sprzeczności z oczekiwaniami wynikającymi z pierwszego zdania. Takie sytuacje nie są identyczne, ale istnieją konteksty pomostowe umożliwiające zmianę semantyczną. Malchukov obrazuje to przykładem z języka rosyjskiego, ale taka sama konstrukcja występuje także w języku polskim:

- (6) a. *Prichożu domoj, a tam gosti.* (Malchukov, 2004, s. 188)
b. *Przychodzę do domu, a tam goście.*

W australijskim języku Mandarayi spójnik *gana* oprócz funkcji adwersatywnej jest używany miratywnie identycznie jak polskie *ale* (por. Grochowski, 2004):

- (7) a. *Gana ji!* (Merlan, 1982, s. 32, za: Malchukov, 2004, s. 189)
b. *Ale gruby!*

Takie zastosowanie funkcji miratywnej jest z kolei bliskie semantycznie z funkcją deiktyczną, w niektórych przypadkach można też te dwie funkcje pomylić. Wyrażenie zaskoczenia jakimś zjawiskiem jest semantycznie bliskie wskazania go odbiorcom (por. Peterson, 2016) – jak *to* w przykładzie (8):

- (8) *Nie brzmi jak pociąg... To samolot!*

Metodologia

W celu wykazania, że adwersatywny spójnik *ali* wywodzi się z połączenia *a li* służącego do zadawania pytań retorycznych, należy odnaleźć takie użycia, które umożliwiają dwojaką interpretację relacji pomiędzy łączonymi zdaniami (a zatem bliskie położenie na mapie semantycznej), tzw. *konteksty pomostowe* (*bridging contexts*). Oprócz pierwotnej interpretacji, według której drugie zdanie jest pytaniem retorycznym, powinna być możliwa również interpretacja jako relacja kontrastu, docelowo kontrastu przeciwzałożeniowego.

Aby wykazać, że pomiędzy danymi elementami istnieje relacja kontrastu przeciwzałożeniowego, należy zdanie podzielić na dwie części, wywieść oczekiwanie, jakie może

budzić pierwsza z nich, a następnie pokazać, jak druga część stoi w sprzeczności z tymże oczekiwaniem (zob. podtytuł *Relacje koordynacji*).

Istotnym zagadnieniem, które należy wziąć pod uwagę podczas analizy tekstów, jest fonetyka. Duża część analizowanych tekstów wywodzi się z obszarów ikawskich (Dalmacja, Bośnia, także Ukraina). W języku prasłowiańskim obok pytajnej partykuły **li* istniały także restrykcyjne **lě* i **le⁷* ‘tylko, ledwo’. Ze względu na to, że morfemy gramatyczne o funkcji restryktywnej często rozwijają się do spójników adwersatywnych (por. pol. *ale* oraz *tylko* coraz częściej występujące w formie spójnika z funkcją kontrastu korektywnego), ewentualne pomieszanie dawnego **a lě* i **a li* na terenie Bałkanów Zachodnich mogłoby uniemożliwić identyfikację form. Inaczej jest w przypadku języka ruskiego, gdzie rozwój **ě > i* ma miejsce po zmianie **i, y > y*, dzięki czemu zachowane jest rozróżnienie pomiędzy dawnymi *lě* i **li*. W zachodniej grupie języków południowosłowiańskich nie poświadczono jednak występowania złożenia wywodzącego się z **a lě (> *alje)*, choć w językach sztokawskim i czakawskim występuje wyraz *ale* (Sławski, 1974, s.v. *ale*).

W kolejnej części artykułu zaprezentuję materiał językowy z języka staro-cerkiewno-słowiańskiego, zabytków serbskich i chorwackich z XII–XV w. oraz porównawczo materiał staropolski i staroruski. Następnie przedstawię swoją hipotezę rozwoju dawnego złożenia **a li* w tych językach.

Analiza

Stan badań

We współczesnych językach słowiańskich wyraz *ali* występuje w serbochorwackim oraz słoweńskim w dwóch podstawowych funkcjach: adwersatywnej w pierwszym oraz dysjunktywnej i pytajnej w drugim. Niektóre słowniki etymologiczne nie zawierają w ogóle omówienia wyrazów funkcyjnych lub omówienie to jest niekonsekwentne (Gluhak, 1993; Skok, 1971; Trubačev, 1974). W najnowszym ERHJ („Etimološki Rječnik Hrvatskoga Jezika”) (Matasović i in., 2016, s.v. *ali*) spójnik jest co prawda opisany jako powstały ze złożenia psł. spójnika **a* oraz partykuły enklitycznej **li*, ale jednocześnie jest bez żadnego wyjaśnienia i niezgodnie z literaturą, do której odwołuje hasło, identyfikowany z psł. **ale*. Marko Snoj (2016, s.v. *ali*) również oprócz psł. **ali* wymienia **ale*, choć zwraca uwagę na to, że drugi spójnik powstał przez połączenie z inną partykułą – **le*. Inna partykuła powinna oznaczać inną etymologię, ale Snoj podobnie jak Ranko Matasović i Tijmen Pronk nie wchodzi w rozważania na temat zmian funkcjonalnych, które poskutkowały adwersatywną i dysjunktywną funkcją *ali*. W słowniku etymologicznym języka serbskiego (Loma, 2003, s.v. *али*) spójnik jest wywodzony z prasłowiańskiego złożenia **a li* z pierwotnym znaczeniem równym *ale¹*, czyli adwersatywnym. Jako połączenie psł. spójnika **a* z partykułą **li* identyfikuje staropolskie *ali* również *Słownik zapomnianych wyrażen funkcyjnych* (Pawelec, red., 2015, s. 31–32; hasło opracowane przez Agnieszkę Słobodę).

⁷ Choć w zabytkach staro-cerkiewno-słowiańskich występuje tylko forma *lě*, fonetyka z innych języków słowiańskich wskazuje, że musiała istnieć również partykuła **le*.

Franciszek Sławski (1974, s.v. *ali* : *alibo*) słusznie traktuje odrębnie spójniki **ali* oraz **ale*, a ten pierwszy zestawia z **alibo*, co rzeczywiście jest uzasadnione. Przedstawia także wiele funkcji partykuł i spójników o takim brzmieniu: wzmacniająca, nawiązująca, pytajna, przeciwstawna, alternatywna, rozłączna. Poza współczesnymi znaczeniami w językach serbochorwackim i słoweńskim wskazuje na stare funkcje emfaticzne i wprowadzania zdań przyczynowych. W staropolskim występowały spójniki: przeciwstawny, łączny (z informacją o następstwie czasowym) i wynikowy *ali*, a w staroruskim, poza funkcjami pytajną, alternatywną i przeciwstawną, także w znaczeniu *przynajmniej*.

Leszek Bednarczuk (1963, s. 62) w pracy na temat prasłowiańskich spójników paratactycznych wzmiankuje ogólnosłowiańskie spójniki powstałe z połączenia **a* z **li* oraz **le*. František Kopečný (1980, s.v. *ale/ali* (*ala*)) również omawia *ali* i *ale* w jednym haśle, zwraca jednak uwagę na to, że o ile *ale* należy etymologizować przez wzgląd na funkcję restryktywną psł. **le*, o tyle w przypadku *ali* początkowa funkcja mogła być alternatywna.

Jedynym opracowaniem poświęconym *ali* w całości jest artykuł Marty Bauerovej (1957). Autorka analizuje poświadczony w języku staro-cerkiewno-słowiańskim użycia połączenia *a li* i dochodzi do wniosku, że w tym języku *ali* jako odrębna jednostka leksykalna nie występowała. Świadczy o tym fakt, że znaczenie w tychże nielicznych poświadczeniach nie odbiega od skumulowanego znaczenia wyrazów *a* oraz *li*: przeciwstawnego łączenia dwóch zdań oraz wprowadzenia pytania (w znanych przykładach – pytania retorycznego) oraz użycia z wstawnymi zaimkami (np. *a azъ li*). Taki pogląd wyraża też Jaroslav Bauer (1972, s. 85–86).

Spójniki adwersatywne doczekały się swoich diachronicznych opracowań na gruncie serbistyki i kroatystyki. W języku chorwackim jest to artykuł Kristiny Štrkalj Despot (2012), poświęcony co prawda spójnikowi *da*, ale autorka omawia także w mniejszym stopniu inne spójniki adwersatywne. Znacznie szerszą analizę na temat sposobów łączenia zdań adwersatywnych przeprowadził na tekstach sztokawskich z Bośni z XII–XV w. Slobodan Pavlović (2014). Z obu artykułów wynika, że spójnik *ali* w średniowieczu i wczesnej nowożytności występował już w serbochorwackich tekstach w funkcji adwersatywnej, choć miało to miejsce bardzo rzadko. W czakawskim są to pojedyncze poświadczenia.

Język staro-cerkiewno-słowiański. W języku staro-cerkiewno-słowiańskim połączenie *a li* występuje w pytaniach retorycznych w zdaniach takich, jak (tłumaczenie – M.D.; przykłady za SJS, s.v. *a*²):

- (9) *iny съpase ali sebe ne možetъ съpasti* (Zog Mar Sav; *a sebe li* – As Ostr)
Zbawił innych, czyż siebie nie może zbawić?⁸
- (10) *azъ hoštъ otъ tebe krъstiti sę ali ty kъ mně ideši* (Sav; *a ty li* – Zogr As)
Ja chcę się od ciebie ochrzcić, a to ty do mnie idziesz?⁹
- (11) *tebe přěbižďo molę sę bogu mojemu da poběžďo mōčitelъstvo tvoje a li mъtvaago togo i nĕmaago kapišta nĕstъ mi přěobidĕti* (Supr)Skrzydźę ciebie, [modlę się do mojego boga, żebym zwyciężył twoje męczeństwo,] ale czy tego martwego i niemego idola nie mogę skrzydźić?

⁸ Mk 15, 31. W Biblii Tysiąclecia: *Innych wybawiał, siebie nie może wybawić.*

⁹ Mt 3, 14. W Biblii Tysiąclecia: *To ja potrzebuję chrztu od Ciebie, a Ty przychodzisz do mnie?*

- (12) *stěbn̄ učeník̄n̄ v̄stav̄jaše mr̄tvuję a li učitel̄n̄ molitv̄y tr̄bujaje da mr̄tvaago v̄stavitī* (Supr)
Cień uczniów ożywiał umarłych, a czy nauczyciel potrzebował modlitwy aby ożywić umarłego?
- (13) *vy boga viděste a az̄ li jedin̄n̄ jesm̄n̄ ne dostoin̄n̄ viděnb̄ju jego* (Supr)
Wy widzieliście Boga, a czy ja jedyny jestem niegodny go zobaczyć?

Przywołane zdania można również zinterpretować jako połączone relacją kontrastu przeciwzałożeniowego:

- (9') *zbawił innych* (oczekiwanie: *może zbawiać ludzi*) – *nie może zbawić siebie*
- (10') *chcę być przez ciebie ochrzczony* (oczekiwanie: *ochrzczisz mnie*) – *ty [nie]¹⁰ idziesz do mnie*
- (11') *skrzywdzę ciebie* (oczekiwanie: *mogę krzywdzić innych*) – *nie mogę skrzywdzić idola*
- (12') *cień uczniów ożywiał umarłych* (oczekiwanie: *jeśli cień uczniów może ożywić umarłego, to nauczyciel na pewno zrobi to bez wysiłku*) – *nauczyciel potrzebuje modlitwy*
- (13') *widzieliście Boga* (oczekiwanie: *ja również mogę zobaczyć Boga*) – *ja jedyny jestem niegodny go zobaczyć*

W greckiej wersji językowej scs. *a* odpowiadało zazwyczaj καί, ale Bauerová (1957, s. 573) przedstawia dodatkowy przykład z Kodeksu Supraskiego, gdzie *a* odpowiada greckiemu δέ, co podkreśla jego przeciwstawny charakter:

- (14) *rob̄n̄ ježe v̄schotě to že s̄tvori a li vladyka ne može ježe e pokušaľ da tę s̄družitī vraga s̄šta i rat̄nika svoj̄o duš̄o v̄da a li ty s̄ kleur̄etom̄n̄ svoim̄n̄ mudiši v̄ražd̄o dr̄žę*

Niewolnik bowiem zechciał to zrobić, a czy pan nie może? Spróbował bowiem zjednać sobie ciebie, wroga i nieprzyjaciela. Oddał swoją duszę, a czy ty ze swym sługą wahasz się kryjąc wrogość?

Na tym etapie to połączenie pełni funkcję łączącą pierwsze zdanie nakreślające sytuację z drugim, które jest pytaniem retorycznym, na co wskazuje również Bauerová (1957, s. 574). W zdaniach (9), (10) i (13) widać, że połączenie pomiędzy *a* oraz *li* nie jest bardzo mocne, ponieważ oba człony mogą być oddzielone innym wyrazem. Oba wyrazy pełnią swoje podstawowe funkcje, co jest widoczne także w greckich wersjach tekstu, a możliwa interpretacja adwersatywna całego złozenia nie musiała być intencją autorów, świadczy

¹⁰ Niezaprzeczone pytanie retoryczne często można interpretować jako zaprzeczone zdanie twierdzące (por. Hackstein, 2004, s. 169).

jedynie o potencjalnej multifunkcjonalności złożenia i, jak zobaczymy na późniejszych przykładach z innych języków słowiańskich, stanowiła punkt wyjścia do zmiany funkcjonalnej.

Język starochorwacki. W starochorwackich zabytkach czakawskich *ali* występuje już jako osobny spójnik i to przede wszystkim w funkcji dysjunktywnej oraz jako partykuła pytajna, podobnie jak we współczesnym języku słoweńskim. W „Lekcjonarzu Bernardyna ze Splitu” (*Lekcionar Bernardina Spličanina*, 1495; Barbarić i Štrkalj Despot, red., 2020), najstarszym znanym pisanym łacinką chorwackim starodruku, *ali* występuje wyłącznie w tych funkcjach oraz z możliwą interpretacją addytywną (wybór własny spośród 153 poświadczeń, tłumaczenie z Wulgaty i Biblii Tysiąclecia):

- (15) *Koga ćete da vam pušću? Barabana ali Isusa, ki se zove Karst? quem vultis dimittam vobis Barabban an Iesum qui dicitur Christus*
Którego chcecie, żebym wam uwolnił, Barabasza **czy** Jezusa, zwanego Mesjaszem? (Mt 27, 17)
- (16) *Ti li si ki jimaš priti ali drugoga čekamo? ait illi tu es qui venturus es an alium expectamus*
Czy Ty jesteś Tym, który ma przyjść, **czy też** innego mamy oczekiwać? (Mt 11, 3)
- (17) *Ali tko je vekši: ki sidi ali ki služi? nam quis maior est qui recumbit an qui ministrat*
Któż bowiem jest większy? **Czy** ten, kto siedzi za stołem, **czy** ten, kto służy? (Łk 22, 27)
- (18) *Ako bih jazici človičaskimi govoril ali anjel[s]kimi, a miłošće nimajući, učinen sam kakono mido ko zući ali cinbal ki tutrie si linguis hominum loquar et angelorum caritatem autem non habeam factus sum velut aes sonans aut cymbalum tinniens*
Gdybym mówił językami ludzi i aniołów, a miłości bym nie miał, stałbym się jak miedź brzęcząca **albo** cymbał brzęiący. (1Kor 13, 1)
- (19) *I usaki ki bi ostavio dom, ali bratju, ali sestre, ali otca, ali mater, ali ženu, ali sinove, ali zemlje čića jimena moga, stokrat veće hoće prijati i život vični bude uzdaržatiet omnis qui reliquit domum vel fratres aut sorores aut patrem aut matrem aut uxorem aut filios aut agros propter nomen meum centuplum accipiet et vitam aeternam possidebit*
I każdy, kto dla mego imienia opuści dom, braci **lub** siostry, ojca **lub** matkę, dzieci **lub** pole, stokroć tyle otrzyma i życie wieczne odziedziczy. (Mt 19, 29)

We wszystkich zdaniach występuje *ali* w funkcji dysjunktywnej (z wyjątkiem pierwszego użycia w zdaniu (17)). Pierwsze użycie w zdaniu (18) jest tłumaczeniem łacińskiego *et*, co sugeruje koniunkcję (funkcję addytywną). Addytywna interpretacja jest możliwa również przy wyliczaniu alternatyw, jak w zdaniu (19), choć łacińska wersja językowa na to nie wskazuje. Pierwsze użycie w zdaniu (17) może być pytajne (co nietypowe, bo w pytaniu

dopełnienia) lub wprowadzające wyjaśnienie (jak łacińskie *nam*). Żadne użycie w „Lekcjonarzu Bernardyna” nie wskazuje na możliwą interpretację adwersatywną, ale znajdujemy takie użycia w głagolickim „Zbiorze Petrisa” (*Petrisov zbornik*) z 1468 r. (wybrane przykłady za: Štrkalj Despot, 2012, s. 186–187, tłumaczenie – M.D.):

- (20) *Bila bi se rada sopet v tělo povratiti, ali nikakore ne moraše uniti.*
Chciałaby znów wrócić do swojego ciała, ale nijak nie mogła [w nie] wejść.
(oczekiwanie: *może wrócić do swojego ciała – nie mogła w nie wejść*)
- (21) *I bila bi se neboga otuda povratila opet, ali ne moraše nijedne noge dvignuti od zemlje.*
I wróciłaby już stamtąd, nieboga, ale nie mogła ani jednej nogi unieść z ziemi.
(oczekiwanie: *wróci stamtąd – nie może unieść nogi*)
- (22) *I veliko smućenje glada i žeje i zime i slnačno gorenje trpěhu tu, ali daj světlost iměhu...*
I wielki cierpieli tu głód, i pragnienie, i chłód, i skwar, ale mieli światłość
(oczekiwanie: *stracili nadzieję – mieli światłość*)

Takich przykładów jest bardzo niewiele, a spójnik *ali* w tym okresie występował w funkcji adwersatywnej w nie więcej niż 2% przypadków (Štrkalj Despot, 2012, s. 187). Trzeba jednak zwrócić uwagę na fakt, że nie są to przykłady, w których interpretacja adwersatywna jest jedynie potencjalna. *Ali* w zdaniach (20)–(22) jest jednoznacznie adwersatywne. Dopiero w słowniku Jakova Mikalji (1649) pierwszym tłumaczeniem hasła *alli, al* jest łacińskie *sed* ‘ale’, co odpowiada współczesnemu znaczeniu wyrazu.

Język staroserbski. Słownik konkordancji cyrylickich statutów (*povelje*) z obszaru Bośni i Hercegowiny z XII–XV w. (Nakaš, 2011) nie obejmuje wyrazów funkcyjnych, zawiera natomiast zbiór 142 statutów w wersji cyfrowej, które można swobodnie przeszukiwać.

Według dotychczasowych ustaleń dotyczących użycia *ali* w sztokawskich tekstach z tego okresu spójnik ten odpowiada za 5,55% relacji kontrastu przeciwzałożeniowego; jego użycia stanowią tylko 1,37% wszystkich spójników adwersatywnych (Pavlović, 2014, s. 130–131). Podobnie jak w tekstach chorwackich, znaczenie *ali* jest przede wszystkim dysjunktywne (wybór, transkrypcja i tłumaczenie – M.D.):

- (23) [...] *a tko će se poreći našb ali naših̃ poslid̃nih̃ da je proklet̃ ocem̃ i sinom̃ i svetim̃ duhom̃* (1400 r., Nakaš, 2011, s. 68)
[...] a kto się sprzeciwi nam **albo** naszym następcom niech będzie przeklęty w imię Ojca i Syna i Ducha Świętego
- (24) [...] *na nijednom̃ mistu ne ima biti ni da bude nijedna carina što u Stonb ali iz Stona grede* [...] (1418 r., Nakaš, 2011, s. 76)
[...] w żadnym miejscu nie będzie żadnego cła na to co jedzie do Stonu **lub** ze Stonu [...]

- (25) [...] *i zato ja veliki vojewoda gospodin Stěpanъ daju na viděnyє usakomu človeku malomu i velikomu přědъ koga se iznese sen zapisanьje naše otvoreno ali přědъ přěsvětlěmъ gospodinomъ cesaromъ rimъscěmъ i kralěmъ ugarscěmъ ali přědъ cesarěmъ turscěmъ a ili přědъ kralja bosanъskoga a ili [...]* (1435 r., Nakaš, 2011, s. 98)

[...] i dlatego ja, wielki wojewoda pan Stjepan, daję do wglądu każdemu człowiekowi małemu i wielkiemu, przed którym zostanie otwarte to nasze pismo, **czy to** przed najjaśniejszym panem cesarzem rzymskim i królem węgierskim, **czy to** przed cesarzem tureckim, czy to przed królem bośniackim, czy to [...]

Sporadycznie występują jednak użycia adwersatywne, takie jak (transkrypcja i tłumaczenie – M.D.):

- (26) *běše opravilъ se da pogje [...] ali ga naide velika bolěstъ odъ nogu ter ne more pojti* (1415 r., Pavlović, 2014, s. 127)

Już przygotował się do wyjścia [...], ale wielce rozboleły go nogi i nie może pójść.

Język staropolski. W języku staropolskim poza bazowym *ali* istniały derywaty takie, jak *alić*, *aliści*, *aliż*, *aliżby*, *albo*, *albowiem*. Sam wyraz *ali* występował w kilku funkcjach (przykłady i uwagi za SStp):

- (27) *Ruda nie otworzyła sie na roli... wojta, ali otworzyła sie na roli klasztornej*
 (28) *Krystus... rzekł ku swem zwolnikom: Kiedym was stał przez moszny, przez toboły..., azali wam czego niedostawało? A oni rzekli: Wszegośmy dosyć mieli. Ali już kto ma moszną, weźmi i tobołę (sed nunc qui habet sacculum, tollat... peram Luc 22, 36)*
 (29) *Jakom ja nie miał dziewce mej woza ani kon<ia dać>, ali na mego końca śmierci*
 (30) *Jakosmy my ujednali i rozdzielili Annę z B[b]arbarę..., rolami..., lasy, bormi ali do macierzyna żywota* (SStp)

W przykładzie (27) zdania pozostają wobec siebie w relacji kontrastu korektywnego (*nie na roli wójta, ale klasztornej*), a więc mamy do czynienia z funkcją adwersatywną. Przykład (28) SStp opisuje jako funkcję nawiązania nowego zdania do poprzedniego kontekstu (marker dyskursu? por. Furkó, 2020), ale można doszukać się w nim znamion kontrastu przeciwstawieniowego – *mieliśmy dosyć wszystkiego* (założenie: *nie potrzebujemy nic więcej*) – *i tak wzięliśmy tobołę (torbę)*. Dwa kolejne zdania są związane z chronologizacją: w przykładzie (29) *ali* wprowadza zdanie bezpośrednio następcze czasowo, a w (30) uwydatnia kres w obrębie okolicznika czasu (*aż*). Tak samo zinterpretowane są funkcje *ali* przed XVI w. w *Słowniku zapomnianych wyrażen funkcyjnych* (Pawelec, red., 2015, s. 31–32).

W XVI w. poza najczęstszą funkcją adwersatywną (przykłady: 31 – kontrast korektywny, 32 – przeciwzałożeniowy) wyraz *ali* miał także funkcję łączną wskazującą na bezpośrednie następstwo czasowe (33) i (34), wynikową (35) i dysjunctywną (36). SPXVI wskazuje również na funkcję deiktyczną, choć przedstawione przykłady (37) są wątpliwe (przykłady za SPXVI, wybór – M.D.):

- (31) *abi sye on nietak na przeciw nam zachowiwal yako yego ocziecz Krol Ian ali wedlug woley a rofkazania naschego.*
- (32) *To woysko teraz/ owo zaś moc wzyęło. Ten tego biye/ ali jam zaś mdleie*
- (33) *Vrwał różgę/ różgá fye wzięto obrócićá. Kámién wzięt podla drógi/ áli złota brytá. Zytá dotknęł/ żyto wnet złotem zákwinęto.*
- (34) *y rzekł Piotr: człowiecze/ niewiem co mowifz. Ali zaráz/ gdy ięzczę to mowił/ kur zápiął.*
- (35) *Iefli też masz [ryby] łońskie drobne/ tedy to w staweczki rozfádzić/ [...] áli to porofcie/ áli ty y pieniǳzki y pżytek s tego możesz mieć.*
- (36) *Sporyzf aly wroble ięzyczki, ruthenis et filefys podrozniik*
- (37) *przyzło nań losem áby kádzitł wszedzfy do kościołá Páńfskiego: á wzfyztko mnoftwo ludu/ modliło fię z nadworzá/ w godzinę kádzenia: Ali oto ukazał fię mu Anyoł Páńfski*

Część z przytoczonych przykładów przynajmniej umożliwia interpretację *ali* jako partykuły miratywnej, a niewykluczone, że taka była zamierzona przez autora funkcja wyrazu np. w zdaniach (33) i (37). Jako *oto*, *a oto*, a zatem w funkcji deiktycznej, tłumaczy *ali* M. Arcta *Słownik staropolski* (Krasnowolski i Niedźwiedzki, 1914), co jednak przysparzałoby trudności w interpretacji zdania (37) (*ali oto*). Deiktyczność i miratywność są w takim stopniu bliskie semantycznie, że nietrudno o pomylenie jednego z drugim (por. zdanie (8)). Funkcji deiktycznej nie odnotowuje też Słoboda (Pawelec, red., 2015, s. 31–32).

Nie jest jasne, czy zidentyfikowane przez autorów SPXVI znaczenia *ali* nie występowały w ogóle w dobie staropolskiej i pojawiły się dopiero później. Należy przynajmniej dopuścić możliwość, że np. adwersatywne *ali* wyrażające kontrast przeciwzałożeniowy współwystępowało z *ali* wyrażającym kontrast korektywny już w XV w., a po prostu nie jest to poświadczane lub nie zostało odnotowane przez autorów SStp.

Języki wschodniosłowiańskie. W materiale zebrany w „Słowniku języka staroruskiego” (Sreznevskij, 1893, s.v. али) *ali* występuje w funkcji adwersatywnej (38), pytajnej (39), dysjunctywnej (41), (43), warunkowej (40), (42), a także implikuje znaczenie ‘przynajmniej’ w przykładach (42), (43) (wybór i transkrypcja – M.D., przykłady z: Sreznevskij, 1893):

- (38) *Jegda běchъ въ miru togda mene ostavi. ali jegda choštju rabotati Bogu togda jazykъ mi vjažeši*

Kiedy byłem w spokoju, zostawiłeś mnie. Ale kiedy chcę pracować dla Boga, wtedy język mi wiążesz.

- (39) *Iny sьpase. ali sebě ne možetъ spasti*

Zbawił innych, czy siebie nie może zbawić?

- (40) *Jeda zabudetъ žena otroča svoje. ali zabudu azъ tebe.*

Albo kobieta zapomni o swoich dzieciach, albo ja zapomnę o tobie.

- (41) *Reče jemu změja. pusti mja. ali utnu tja.*

Powiedział mu wąż: Puść mnie, albo cię ukąszę.

- (42) *Ali onъ umirati načnetъ. tože daj (pričaštenje)*

Jeśli zacznie umierać, udziel mu komunii.

- (43) *Pokajsja o grěsěchъ bogatstva svojego. ali pomysli o nichъ*

Wyrzec się grzechów bogactwa swojego, albo [przynajmniej] pomyśl o nich.

Przykład podany przez Izmaila Sreznevskiego dla funkcji pytajnej (39) jest identyczny jak (9) z języka staro-cerkiewno-słowiańskiego. Zwraca uwagę nieobecne w innych opisywanych językach użycie w zdaniach warunkowych.

W języku ruskim (staroukraińskim) w XIV–XV w. występował spójnik али¹, али (44), który został przez autorów słownika staroukraińskiego (Humets’ka, 1977) uznany za wariant spójnika але, аль (< *alě) i oddzielony od spójnika али² (45; wybór, transkrypcja i tłumaczenie – M.D., przykłady za: Humets’ka, 1977):

- (44) *A po našem životě, kto budetъ gospodarъ našej zemli, ot dětej našych ili ot našego rodu... tot by nie porušyľ našego daanija, ali [али] by utvрьdilъ i ukreпilъ (1500)*

A po naszym życiu, kto będzie panem naszej ziemi z naszych dzieci lub z naszego rodu, ten niech nie zniweczy naszej pracy, ale niech utwierdzi i umocni.

- (45) *My Dmitrij... Koribut kniaz litovskij činimъ to znajemo usěmъ kto koli na toj listъ uzritъ ali [али] uslyšyť iže [...] (1388)*

My Dymitr Korybut, ksiązę litewski, daję to do wiadomości wszystkim, którzy zobaczą lub usłyszą ten list, że [...]

Spójnik али¹ oprócz funkcji adwersatywnej ma także takie znaczenia, jak: ‘a dokładnie’, ‘a poza tym’ oraz ‘a tylko’. Możliwe, że został oddzielony od али² z powodu dysjunktywnej funkcji tego drugiego – autorzy słownika zdawali sobie sprawę z tego, że pochodzenie tejże od partykuły pytajnej jest bardziej prawdopodobne, a ze względu na zbieżność funkcji али¹ i але, аль oraz brak stabilnej ortografii nie da się do końca stwierdzić, jaki dokładnie spójnik miał na myśli autor tekstu. Wiemy jednak na pewno, że oba spójniki występowały w języku ruskim, także w funkcjach znanych z języków staro-cerkiewno-słowiańskiego i staropolskiego.

Wnioski

Jak wynika z analizy tekstów, w języku staro-cerkiewno-słowiańskim złożenie *a li* było używane w celu wprowadzania skoordynowanego zdania będącego pytaniem retorycznym. W zabytkach z młodszych języków słowiańskich występował już osobny wyraz *ali*, a jego funkcje były adwersatywne, dysjunktywne, pytajne, miratywne, wskazujące na następstwo czasowe, wynikowość oraz warunkowość.

Istnienie funkcji dysjunktywnej pochodzącej z złożenia obejmującego dawny operator pytajny jest najłatwiejsze do wytłumaczenia. Analogiczny proces obserwujemy w innych językach słowiańskich, takich jak polski (*czy* pytajne > *czy* alternatywne) czy serbochorwacki i rosyjski (*ili* 'czy [alternatywne]' < **i li*). Bierze się on ze zdań typu:

(46) *Czy chcesz białe wino, czy czerwone?*

Funkcję adwersatywną możemy z powodzeniem wywodzić bezpośrednio z użycia w pytaniach retorycznych takiego rodzaju, jaki obserwujemy w staro-cerkiewno-słowiańskim. Natura relacji między skoordynowanymi zdaniami, z których drugie jest pytaniem retorycznym, odpowiada naturze kontrastu przeciwzałożeniowego, który z kolei może z czasem przechodzić w inne typy kontrastu (por. pol. *ale* przeciwzałożeniowe oraz korektywne). Obecność funkcji adwersatywnej także w językach północnosłowiańskich, a zwłaszcza w polskim, który nie pozostawał pod wpływem cerkiewnym, sugeruje, że konstrukcja **a li* była wykorzystywana do zadawania pytań retorycznych już w języku prasłowiańskim, a nie tylko w staro-cerkiewno-słowiańskim.

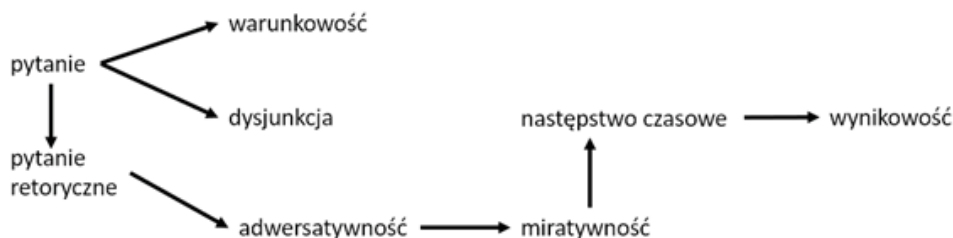
Miratywna funkcja wyrazu *ali* może wywodzić się z adwersatywnej. Miratywne użycia spójnika adwersatywnego obserwujemy np. w zdaniach takich jak (7).

Następstwo czasowe, funkcję nieobecną w południowej słowiańszczyźnie, można wywodzić z zastosowań miratywnych (por. przykład 33)¹¹, a z następstwa czasowego – zdania wynikowe. W zdaniu (37) dobrze widać współwystępowanie miratywności i następstwa czasowego, a w zdaniu (35) – następstwa czasowego i wynikowości.

Użycie spójnika w zdaniach warunkowych nie zaskakuje, jeśli weźmie się pod uwagę jego pierwotne znaczenie pytajne. Pytania zamknięte często przejmują funkcję zdań warunkowych, dzieje się tak w językach słowiańskich (np. pol. *jeśli* < *jest li*), ale także angielskim i niemieckim (Kuteva i in., 2019, s. 353) (por. rys. 2).

¹¹ Zdaję sobie sprawę z osobliwości takiego rozwoju. Tak jak napisałem w korespondencji z jednym z Recenzentów: „Być może miał tam miejsce inny proces, a może po prostu mój opis zjawiska nie jest najlepszy i należałoby zastosować do tego inne narzędzia. Mam nadzieję, że ktoś zaproponuje kiedyś lepsze wyjaśnienie i pojawi się ono w obiegu naukowym – o to przecież chodzi w nauce”.

Rysunek 2

Drzewko rozwoju funkcjonalnego wyrazu *ali* w językach słowiańskich – mapa semantyczna

Adnotacja. Źródło: Opracowanie własne.

Ze względu na to, że funkcja adwersatywna występuje we wszystkich grupach języków słowiańskich, a najprawdopodobniej wywodzi się bezpośrednio ze sposobu zadawania pytań retorycznych, należy uznać, że taka funkcja złożenia **a li* występowała nie tylko w języku staro-cerkiewno-słowiańskim, ale także w prasłowiańskim. Nie ma przekonujących argumentów za pochodzeniem funkcji adwersatywnej od dysjunktywnej – taki rozwój byłby możliwy wyłącznie z kilkoma krokami pośrednimi, na które zupełnie brak dowodów (zob. rys. 1). Adwersatywna funkcja *ali* na południu Słowiańszczyzny nie była dominująca w średniowieczu, ale cały czas współwystępowała z dysjunktywną i zaczęła odgrywać większą rolę dopiero po XV w.

Warto zwrócić w tym kontekście uwagę na rzadkie typologicznie historyczne współwystępowanie funkcji dysjunktywnej i adwersatywnej w jednym spójniku. W bazie relacji w koordynacji Mauri (2008) żaden koordynujący syndetycznie współczesny język nie wykazuje takiego zjawiska. Wydaje się ono niepraktyczne i potencjalnie mylące w takich zdaniach, jak:

- (47) a. *Dostanę tę robotę albo się załamie.*
 b. *Dostanę tę robotę, ale się załamie.*

Nie zaskakuje zatem, że jedna z tych funkcji musiała przeważyć nad drugą (np. adwersatywna – w języku serbochorwackim, dysjunktywna i pytajna – w słoweńskim). Można tę sytuację porównać z rozwojem czeskiego *leč*, w staroczeskim w funkcji koncesywnej i dysjunktywnej (Gebauer, 1970, s. 215), współcześnie – w adwersatywnej.

Podsumowanie

Podsumowując, choć fonetyczna część etymologii *ali* była dobrze wyjaśniona, w dotychczasowej literaturze nikt nie zajął się funkcjonalnym rozwojem tego wyrazu. Doprowadziło to do takich błędnych etymologii, jak ta łącząca chorwacki spójnik *ali* z polskim *ale* oraz sugerująca istnienie takich spójników już w języku prasłowiańskim (Matasović i in.,

2016), co jest wysoce nieprawdopodobne. Jedynie za pomocą aparatu metodologicznego i dorobku językoznawstwa teoretycznego możliwe jest odtworzenie zmian funkcjonalnych zachodzących w historii wyrazów gramatycznych.

Przypadek słowiańskiego spójnika *ali* jest w takim stopniu interesujący, że przedstawia rozwój ledwo poświadczony w tekstach, choć możliwy do odtworzenia, w którym obserwujemy rzadkie typologicznie zjawiska, takie jak współwystępowanie dysjunktywnej i adwersatywnej funkcji jednego wyrazu czy specyficzny rozwój operatora pytajnego w wyniku jego użycia w pytaniach retorycznych. Nie mniej zwracającym uwagę zjawiskiem jest „przechowanie” rzadkiej, adwersatywnej, funkcji *ali* przez kilka stuleci i wyparcie przez nią prymarnej funkcji dysjunktywnej dopiero w okolicy XVII w. (Mikalja, 1649, s.v. *alli*, *al*).

Zagadnieniem, które nie zostało zgłębiane w niniejszym opracowaniu, a może stanowić bardzo ciekawy obszar badań, jest dalszy rozwój wyrazów powstałych na bazie *ali*. Należy do takich serbochorwackie *aliti* (: pol. *alić*), jak również wiele wyrazów w języku polskim, na czele z *albo* (por. Mika i Słoboda, 2015, s. 134).

Źródła

- Barbarić, V.-T., Štrkalj Despot, K. (red.). (2020). *Bernardinov lektionar 1495*. Institut za hrvatski jezik i jezikoslavlje.
- Pismo święte Starego i Nowego Testamentu: Biblia Tysiąclecia: w przekładzie z języków oryginalnych* (wydanie HTML). (1998). Pallotinum. <https://biblia.deon.pl/>
- Weber, R., Gryson, R. (2007). *Biblia Sacra. Iuxta Vulgatam Versionem* (Editionem quintam emendatam retractatam). Deutsche Bibelgesellschaft.

Słowniki

- Gebauer, J. (1970). *Slovník staročeský* (t. 2). Academia.
- Gluhak, A. (1993). *Hrvatski etimološki rječnik*. August Cesarec.
- Humets'ka, L. (red.). (1977). *Slovník staroukrajyns'koyi movy XIV–XV st.* (t. 1–2). <http://archive.org/details/strukrainsk>
- Kopečný, F., Šaur, V., Polák, V. (1980). *Etymologický slovník slovanských jazyků* (t. 2: *Spojky, částice, zájmena a zájmenná adverbia*). Academia.
- Krasnowolski, A., Niedźwiedzki, W. (red.). (1914). *M. Arcta słownik staropolski*. Wydawnictwo M. Arcta w Warszawie.
- Loma, A. (red.). (2003). *Etimološki rečnik srpskog jezika* (t. 1: A–Aš). Institut za srpski jezik SANU: Srpska akademija nauka i umetnosti.
- Matasović, R., Pronk, T., Ivić Majić, D., Brozović-Rončević, D. (2016). *Etimološki rječnik hrvatskoga jezika*. Institut za hrvatski jezik i jezikoslavlje.
- Mikalja, J. (1649). *Blago jezika slovinškoga*. Laureti.
- Pawelec, R. (red.). (2015). *Słownik zapomnianych wyrażań funkcyjnych*. Wydawnictwo Naukowe Semper – Uniwersytet Śląski.
- SJS. (1968). *Slovník jazyka staroslověnského*. Academia. <http://gorazd.org/?q=en/node/21>

- Skok, P. (1971). *Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika* (t. 1: A–J). M. Deanović, L. Jonke, red. Jugoslavenska Akademija Znanosti i Umjetnosti.
- Sławski, F. (red.). (1974). *Słownik prasłowiański*. Zakład Narodowy im. Ossolińskich.
- Snoj, M. (2016). *Slovenski etimološki slovar*. Založba ZRC.
- SPXVI – *Słownik polszczyzny XVI wieku*. Pobrano 10 czerwca 2023 z: spxvi.edu.pl
- Sreznevskij, I. (1893, 1903). *Materialy dl'a slovar'a drevne-russkago jazyka*. <http://oldrusdict.ru/>
- SSStp. – Nitsch, K., Klemensiewicz, Z., Safarewicz, J., Urbańczyk, S. (red.). (1953). *Słownik staropolski* (t. 1: A–Ć). Zakład Narodowy im. Ossolińskich Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk.
- Trubačev, O. (1974). *Ėtimologičeskij slovar' slavânskikh âzykov* (t. 1). Izdatel'stvo Nauka.

Literatura

- Alcázar, A. (2017). A syntactic analysis of rhetorical questions. W: A. Kaplan, A. Kaplan, M. K. McCarvel, E. J. Rubin (red.), *Proceedings of the 34th West Coast Conference on Formal Linguistics*, (s. 32–41). Cascadilla Proceedings Project.
- Bauer, J. (1972). Старославянский язык и язык жителей Великой Моравии. W: *Syntactica slavica* (s. 68–90). Universita J. E. Purkyně v Brně.
- Bauerová, M. (1957). Existovala ve staroslověnině spojka nebo částice *ali*? *Slavia*, 26, 572–575.
- Bednarczuk, L. (1963). Zasób prasłowiańskich spójników parataktycznych. W: T. Milewski, J. Safarewicz, F. Sławski (red.), *Studia linguistica in honorem Thaddaei Lehr-Splawiński*. PWN.
- Danielewiczowa, M. (1996). *O znaczeniu zdań pytajnych w języku polskim*. Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego.
- DeLancey, S. (1997). Mirativity: The grammatical marking of unexpected information. *Linguistic Typology*, 1, 33–52. <https://doi.org/10.1515/lity.1997.1.1.33>
- Dik, S. C. (1968). *Coordination: Its implications for the theory of general linguistics*. North-Holland.
- Dunikowski, M. (2023a). From rhetorical question to adversative conjunction: The case of Croatian *ali*. *Rasprave Instituta za hrvatski jezik i jezikoslovlje*, 49(2). <https://doi.org/10.31724/rihij.49.2.3>
- Dunikowski, M. (2023b). *Rozwój funkcjonalny słowiańskiego spójnika ali*. [niepublikowana praca magisterska] Uniwersytet Jagielloński.
- Furkó, P. B. (2020). The use of discourse markers in Bible translations. W: *Discourse markers and beyond: Descriptive and critical perspectives on discourse-pragmatic devices across genres and languages* (s. 219–245). Springer International Publishing. https://doi.org/10.1007/978-3-030-37763-2_9
- Grochowski, M. (2004). O cechach syntaktycznych i semantycznych operatorów quasi-spójnikowych. Analiza operatora ALE. W: A. Moroz, M. Wiśniewski (red.), *Studia z gramatyki i semantyki języka polskiego* (s. 223–231). Wydawnictwo Uniwersytetu Mikołaja Kopernika.
- Hackstein, O. (2004). Rhetorical questions and the grammaticalization of introgative pronouns as conjunctions in Indo-European. W: A. Hyllested, A. R. Jørgensen, J. H. Larsson, T. Olander (red.), *Per aspera ad asteriscos. Studia Indogermanica in honorem Jens Elmegård Rasmussen se-kagenarii Idibus Martiis anno MMIV* (s. 167–186). Universität Innsbruck, Institut für Sprachen und Literaturen.
- Han, C. (2002). Interpreting interrogatives as rhetorical questions. *Lingua*, 112(3), 201–229. [https://doi.org/10.1016/S0024-3841\(01\)00044-4](https://doi.org/10.1016/S0024-3841(01)00044-4)
- Haspelmath, M. (2003). The geometry of grammatical meaning: Semantic maps and cross-linguistic comparison. *New Psychology of Language*, 2, 211–242.

- Haspelmath, M. (2004). Coordinating constructions: An overview. W: M. Haspelmath (red.), *Typological studies in language* (t. 58, s. 3–39). John Benjamins Publishing Company. <https://doi.org/10.1075/tsl.58.03has>
- Haspelmath, M. (2007). Coordination. W: T. Shopen (red.), *Language typology and syntactic description*, (t. 2: *Complex Constructions*, s. 1–51). Cambridge University Press. <https://doi.org/10.1017/CBO9780511619434.001>
- Hopper, P. J., Traugott, E. C. (2003). *Grammaticalization*. Cambridge University Press. <https://doi.org/10.1017/CBO9781139165525>
- Kuteva, T., Heine, B., Hong, B. (2019). *World lexicon of grammaticalization* (Second, extensively revised and updated edition). Cambridge University Press.
- Langacker, R. (1977). Syntactic reanalysis. W: *Mechanisms of syntactic change* (s. 57–140). University of Texas Press. <https://doi.org/10.7560/750357>
- Malchukov, A. L. (2004). Towards a semantic typology of adversative and contrast marking. *Journal of Semantics*, 21(21), 177–198.
- Mann, W., Thompson, S. (1988). Rhetorical structure theory. Toward a functional theory of text organization. *Text*, 8, 243–281. <https://doi.org/10.1515/text.1.1988.8.3.243>
- Mauri, C. (2008). *Coordination relations in the languages of Europe and beyond*. Mouton de Gruyter. <https://doi.org/10.1515/9783110211498>
- Mika, T., Słoboda, A. (2015). *Wyrażenia funkcyjne w średniowiecznej polszczyźnie z perspektywy składniowej*. Uniwersytet Śląski, Wydawnictwo Rys.
- Nakaš, L. (2011). *Konkordancijski rječnik ćirilskih povelja srednjovjekovne Bosne*. https://www.academia.edu/35567380/Konkordancijski_rjecnik_cirilskih_povelja_srednjovjekovne_Bosne
- Paulović, S. (2014). Suprotne naporednosložene rečenice u srpskom jeziku XII–XV veka. *Juznoslovenski filolog*, 70, 111–136. <https://doi.org/10.2298/JF1470111P>
- Peterson, T. (2016). Mirativity as surprise: Evidentiality, information, and deixis. *Journal of Psycholinguistic Research*, 45(6), 1327–1357. <https://doi.org/10.1007/s10936-015-9408-9>
- Rohde, H. (2006). Rhetorical questions as redundant interrogatives. *San Diego Linguistic Papers*, 2, 134–168.
- Sadock, J. (1971). Queclaratives. *Papers from the Seventh Regional Meeting of the Chicago Linguistic Society*, 7, 223–232.
- Sobotka, P. (2023). *Etymologia a gramatyka. Perspektywa funkcjonalna w rekonstrukcji dziejów słów*. Instytut Sławistyki PAN.
- Štrkalj Despot, K. (2012). Značenje i uporaba suprotnoga veznika da u starohrvatskim tekstovima. *Filologija*, 59, 173–194.
- Taras, B. (2000). *Staropolskie zdania pytajne wprowadzane przez partykuły*. Uniwersytet Warszawski, Wydział Polonistyki.